॥ स्वामी विवेकानंद ॥

बाळ गंगाधर टिळक

श्रीमत स्वामी विवेकानंद हे कलकत्यास आपल्या बेलूर मठात समाधिस्थ झाल्याची बातमी ऐकून हिंदुधर्माविषयी कळकळ बाळगणाऱ्या हजारो हिंदूंस वाईट वाटल्यावाचून राहणार नाही. श्रीमत स्वामी विवेकानंद यांचे नाव ज्यास माहीत नाही असा हिंदू क्वचितच सापडेल. एकोणिसावे शतक म्हणजे आधिभौतिक शास्त्रांच्या उत्कर्षाचे उच्च स्थान मानले आहे. अशा प्रकारच्या शतकाच्या उत्तरार्धात हजारो वर्षापूर्वी हिंदुस्थानात प्रचलित असलेले आध्यात्मिक शास्त्र पश्चिमेकडील राष्ट्रांतील विद्वानांस समजून सांगून त्यांच्याकडून सदर शास्त्राच्या अपूर्वतेबद्दल मान्यता मिळविणे आणि ज्या राष्ट्रात अशा प्रकारचे शास्त्र निर्माण झाले त्यातील लोकांबद्दल सहानुभूती उत्पन्न करणे हे काही लहानसहान काम नव्हे. पाश्चिमात्य आधिभौतिक शास्त्राचा ओघ इंग्रजी विद्येबरोबर इतक्या काही झपाट्याने येत होता की तो परतून लावण्यास असामान्य धैर्याचा व बुद्धीचा पुरुष उत्पन्न होणे जरूर होते. थिऑसॉफिकल सोसायटीने हे काम स्वामी विवेकानंदांच्या पूर्वी सुरू केले होते. पण त्यांच्या उद्योगास अस्सल हिंदुत्वाचे स्वरूप स्वामी विवेकानंद यांनीच प्रथम आणले ही गोष्ट निर्विवाद आहे.

अलीकडे आमच्या देशातील शाळांतून जे शिक्षण मिळते ते निव्वळ तार्किक असल्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या मनात धर्मविचारांची जागृती न होता उलट स्वधर्माचीच नव्हे तर धर्मशास्त्राचीही टवाळी करण्यास ते प्रवृत्त होतात. स्वामी विवेकानंद यांची लहानपणची वृत्ती अशाच प्रकारची होती. हे मूळचे बंगालचे राहणारे असून हल्ली यांचे वय सुमारे पसतीस-चाळीस वर्षांचे असावे. म्हणजे त्यास जे शिक्षण मिळाले ते सुमारे वीस वर्षांच्या पूर्वीचे होते व एवढ्यावरून ते कसे होते

याची वाचकांस सहज कल्पना करता येईल. कारण
कलकत्याच्या इंग्रजी शाळा आणि मुंबई.पुण्याच्या इंग्रजी
शाळा बहुतेक सारख्याच प्रकारच्या आहेत असे म्हटले
तरी चालेल. स्वामींचे पूर्वाश्रमीचे नाव नरेंद्र सेन
(?? दत्ता??)असून हे जातीने क्षत्रिय होते व अशी गोष्ट
सांगतात की लहानपणीच एका जोश्याने यांची पत्रिका
पाहून " मुलगा कधीही गृहस्थाश्रम घेणार नाही"
असे त्यांच्या आईस कळविले होते. असो. आपल्या वयाच्या
१८-१९ व्या वर्षी कलकत्ता युनिव्हर्सिटीची बी. ए. ची
परिक्षा पास झाले व तेव्हापासूनच त्यास तत्त्वज्ञानाचा
नाद लागला. पहिल्या-पहिल्याने यांची प्रवृत्ती नाअस्तिक
मताकडे असे व पुष्कळ धर्मगुरूंशी वादविवाद करताना
" तुम्ही आपला देव तरी प्रत्यक्ष पाहिला आहे काय?" असा
प्रश्न विचारून हे त्यास कुंठित करीत असत. पण श्रीमत
स्वामी रामकृष्ण परमहंस यांची गाठ पडल्यापासून
त्यांच्या बुद्धीत फरक झाला आणि ते सदर स्वामींचे अखेर
पट्टशिष्य होऊन संन्यासी बनले.

श्रीमत रामकृष्ण परमहंस यांचे चरित्र सुप्रसिद्ध असून
इंग्रजीत प्रो. मॅक्समूलर यांनी ते लिहून काढले आहे.
श्रीमत रामकृष्ण हे १८८६ साली समाधिस्थ झाले. तेव्हा
त्यांच्या पश्चात त्यांच्या अद्वैत मताचा प्रसार
करण्याचे काम त्यांच्या शिष्यशाखेने पत्करले व त्यात
विवेकानंद सामील होऊन त्यांनी अमेरिकेतील लोकांसही
अद्वैत सिद्धांताची ओळख करून दिली. स्वामी विवेकानंद
यांनी प्रथमतः काही वर्षे कोणास न कळत म्हणजे आपले
स्वरूप प्रकट न करता हिमालय पर्वतात सिद्ध लोकांस
भेटण्यात व हिंदुस्थानातून प्रवास करण्यात घालविली. या
अज्ञात प्रवासातच ते पुणे मुक्कामी सन १८९१-१८९२ साली
आले होते व येथून महाबळेश्वरास जाऊन तेथून पुढे
बेळगाव-धारवाडहून मद्रास-रामेश्वराकडे गेले. यास
अमेरिकेस पाठवण्याची कल्पना प्रथमतः मद्रासेत निघून
तेथील लोकांनी त्यास सहाय्य केले व सन १८९३ साली शिकागो
प्रदर्शनाच्या वेळी तेथे जी मोठी राष्ट्रीय धर्मपरिषद
झाली त्यात हि,न्दुधर्माच्या अद्वैत ज्ञानाची पताका
अग्रस्थानी नेऊन लावण्याचे सर्व श्रेय स्वामी विवेकानंद याज

कडे आहे. धर्मपरिषद संपल्यानंतर अमेरिकेत एकदोन वर्षे राहून तेथे त्यांनी अद्वैत मताचा प्रसार केला व त्याचे मठ स्थापन करून तेथे शिष्यसंप्रदायही सुरू केला. अमेरिका खंड म्हणजे आज सर्व शास्त्रांचे माहेरघर होय. अशा देशात ख्रिस्ती धर्मगुरूंच्या समक्ष अद्वैत सिद्धांताचे प्रतिपादन करून अद्वैत मत प्रचलित करणे हे काम सामान्य पुरुषाच्या हातून निभावणे शक्य नाही.

स्वामी विवेकानंद यांचे असे मत असे की हिंदुस्थानातील हिंदू लोकांस हिंदुत्व किंवा हिंदुधर्म हेच काय ते सामान्य बंधन आहे व या धर्मातील तत्त्वे इतकी श्रेष्ठ आहेत की हिंदुस्थानातच काय पण दुसऱ्या कोणत्याही धर्माच्या लोकात किंवा देशात एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीसही त्याचा प्रसार करणे शक्य आहे. इतकेच नव्हे तर असा प्रसार करणे हे हिंदू लोकांचे कर्तव्य होय. हिंदू लोकांजवळ जर आता काही अमोल वस्तू राहिली असली तर ती त्यांचा धर्म होय. तो जर ते सोडतील तर ते आपणास जगाच्या निंदेस व उपहास्यतेस पात्र करून घेतील. हिंदुधर्म काय आहे तो पुरा ओळखा त्याची तत्त्वे काय आहेत याचा अभ्यास करा ती शास्त्राच्या कसोटीस लावा आणि सर्व जगभर त्यांचा प्रसार करून आपले व आपल्या देशाचे नाव चिरस्मरणीय करा असे उद्‌गार त्यांच्या मुखातून अनेक वेळा निघाले आहेत. भक्ती हे धर्माचे मुख्य लक्षण खरे पण अद्वैत ज्ञानाची त्यास जोड असल्याखेरीज धर्माचे स्वरूप लंगडे पडते असे त्यांचे म्हणणे होते. परमार्थाविषयी ते जेव्हा बोलत तेव्हा याच तत्त्वावर कटाक्ष ठेवून बोलत असत. ख्रिस्ती लोकांस तुम्ही ख्रिस्ती धर्म सोडून द्या असा त्यांनी कधीही उपदेश केला नाही. तुम्ही ख्रिस्तास भजा परंतु तुमच्या धर्मात तत्त्वज्ञान नसल्यामुळे आमच्या हिंदुधर्मातील अद्वैत सिद्धांताची त्यास जोड देणे अवश्य आहे किंबहुना तुमच्या धर्मगुरूंनीही तीच तत्त्वे स्पष्टपणे नाही तरी अस्पष्टपणे लक्षात ठेवून आपल्या धर्माची रचना केली आहे असे ते सांगत असत. सारांश ज्ञानयोग कर्मयोग किंवा राजयोग हे खऱ्या धर्माचे सार्वत्रिक मार्ग असल्यामुळे कोणत्याही धर्माशी त्यांचा विरोध नाही. इतकेच नव्हे तर सर्वांनी ते घेण्यासारखे असून हे ज्ञान पिढीजात ज्यास

प्राप्त झाले आहे त्यांनी याचा प्रसार करणे हे त्यांचे
कर्तव्य आहे असा ते उपदेश करीत असत. हिंदुस्थानातील
लोकांची धर्माबद्दल हयगय पाहून त्यांचे अंतःकरण
तीळतीळ तुटत असे व धर्माची उन्नती झाल्याखेरीज राष्ट्र
वर यावयाचे नाही असा त्यांच्या मनाचा ग्रह झालेला
होता व त्याकरिता त्यांची जिवापाड मेहनत चालू असे.
अमेरिकेत शिष्यपरंपरा स्थापून अद्वैत मताचा प्रसार
करून ते इकडे आल्यावर प्रथमतः सिलोनमधून मद्रासेत आले
व तेथून कलकत्त्यात व हिमालयात त्यांचा अलमोरा येथे
मठ आहे तेथे गेले.

या सफरीत त्यांचा सर्वत्र जयजयकार होऊन त्यांनी दिलेली
व्याख्यानेही कळकळीची आहेत. बेलूर मठ स्थापन करून
तेथे आपल्या मताप्रमाणे धर्मोपदेशक तयार करण्याची सोय
केली आहे व मठास जोडून रामकृष्ण परमहंस यांचे
समाधिमंदिर बांधले आहे. आलमोरा येथे ' प्रबुद्ध
भारत' पत्र निघत असे ते यांच्याच मित्रमंडळीकडून
निघत असे. व १६-१७ सालाच्या दुष्काळात राजपुतान्यात
रामकृष्ण परमहंस मिशनची मंडळी जाऊन ख्रिस्ती
धर्मोपदेशकांच्या हातात बरीच अनाथ मंडळी पडण्याचे
यांनी बंद केले. धर्मोपदेशकांचा जितका भरणा असावा
तितका शिष्यसंप्रदाय वाढला नसल्यामुळे हिंदुस्थानात सर्व
ठिकाणी आपले उपदेशक ठेवावेत अशी त्यांची जी इच्छा
होती ती सफल झाली नाही. तथापी कलकत्ता अलमोरा
अजमीर मद्रास वगैरे ठिकाणी त्यांचे उपदेशक असत व
अमेरिकेतही एकदोन शिष्य राहत असत. १९०० साली पॅरिस येथे
जे प्रदर्शन झाले त्या वेळी सहा महिन्यात फ्रेंच भाषेचा
अभ्यास करून स्वामी विवेकानंद यांनी वेदान्त विषयावर
तेथे व्याख्यान दिले होते व त्याबद्दल त्यांची तिकडच्या
पत्रांतून पुष्कळ प्रशंसा झाली होती.

हल्ली वर्षभर हे छातीच्या दुखण्याने अस्वस्थ होते;
त्यामुळे जपानातून निमंत्रण आले असताही तिकडे जाण्यास
त्यास फावले नाही. गेल्या शुक्रवारी नित्याप्रमाणे हे
संध्याकाळी फिरून आले व अस्वस्थता वाटल्यावरून शिष्यास
हाक मारून आपण आता हा लोक सोडून जाणार असे सांगून

त्रिवार दीर्घोच्छ्वास करून समाधिस्थ झाले; असे आम्हास आलेल्या तारेवरून समजते. भर तारुण्यात स्वामी समाधिस्थ होण्याची वेळ यावी हे आमच्या देशाचे मोठेच दुर्दैव होय. श्रीरामकृष्ण परमहंस हे आमच्या इकडील अक्कलकोटच्या स्वामींप्रमाणे पुरे ब्रह्मनिष्ठ होते खरे; पण सर्व जगातील देशांत अद्वैत मताची पताका फडकत लावून हिंदुधर्माची अर्थात हिंदू लोकांची महती सर्व जगभर करून धर्मसंस्थापना करण्याचे काम श्रीमत विवेकानंदानीच हाती घेतले होते व आपल्या विद्वत्तेने वक्तृत्वाने उत्साहाने व कळकळीने त्या कामाचा पाया त्यांनी भक्कम घातला होता. या पायावर इमारत उभी होऊन तिच्यावरील कळस स्वामी विवेकानंद यांच्याच हस्ताने बनविण्यात येईल अशी सर्वांस आशा व उमेद होती पण ती स्वामी समाधिस्थ झाल्याने आता नाहीशी होण्याचा प्रसंग आला आहे. हिंदुधर्माचे उज्वल स्वरूप कोणते? अशा प्रकारचा धर्म आमच्या देशात झाला हेच आमचे अमूल्य धन व बळ आणि त्याचा सर्व जगभर प्रसार करणे हेच आमचे खरे कर्तव्य असे बोलणारे नव्हे तर जगास सिद्ध करून दाखविणारे सत्पुरुष हजार-बाराशे वर्षांपूर्वी एक शंकराचार्य होऊन गेले व १९ व्या शतकाच्या अखेरीस दुसरे स्वामी विवेकानंद झाले. परंतु स्वामी विवेकानंदांचे काम अद्याप परिपूर्ण व्हावयाचे आहे व ते त्यांच्या शिष्यवर्गापैकी अगर दुसऱ्या कोणी हाती घेऊन परिपूर्ण करावे अशी आमची त्यास विनंती आहे.

आमच्याजवळ जर काही महत्वाचा ठेवा असेल तर तो आमचा धर्मच होय. आमचे वैभव आमचे स्वातंत्र्य सर्व काही लुप्त झाले आहे. परंतु आमचा धर्म अद्याप आमच्यापाशी शिल्लक आहे व तो असा तसा नव्हे तर सुधारलेल्या राष्ट्रात उघड रीतीने कसोटीस लावला असताही त्याचा कस शुद्ध व उत्कृष्ट येतो हे आता अनुभवास आलेले आहे. अशा स्थितीत जर आम्ही त्यास सोडून देऊ तर इसापनीतीतील कोंबड्याप्रमाणे आम्ही रत्नपारखी आहो अशी आमची सर्व जगभर नालस्ती होईल हे लक्षात ठेवले पाहिजे. हल्लीचा काळच असा आहे की आपल्याजवळ कोणतीही उत्तम वस्तू असली तर जगाच्या चढाओढीच्या व्यापारात ती मांडून तिची योग्यता स्थापन केली पाहिजे. स्वामी विवेकानंद यांनी हे काम

केले होते आणि आमच्या सुदैवाने आणखी काही दिवस ते वाचते
तर राष्ट्राला राष्ट्रीयत्व येण्यास जे काही तेज लागते ते
थोडेबहुत तरी त्यांच्यापासून आम्हांस प्राप्त झाले असते.
त्यांच्या कर्माप्रमाणे त्यांस उत्तम गती प्राप्त होईल यात
शंकाच नाही; पण त्यांनी आम्हावर जे उपकार करुन ठेवले
आहेत त्याचे उतराई होण्यास त्यांनी घालून दिलेलाच
धडा आम्हास गिरवला पाहिजे; हे उघड आहे. करिता यांच्या
चरित्रावरून अशा तऱ्हेची उत्तरोत्तर लोकांची प्रवृत्ती होवो
आणि सर्व धर्मांचे अद्वैतमतात एकीकरण करण्याचे श्रेय
आमच्या ऋषींच्या अर्वाचीन वंशजास प्राप्त होवो; अशी
परमेश्वराजवळ प्रार्थना करून स्वामी विवेकानंद यांचे
स्वल्प चरित्र येथे समाप्त करतो.

अमेरिकेतून परत आल्यावर पुण्यास येण्याबद्दल स्वामींना
दोन-तीन आमंत्रणे केली होती. पण एकदा स्वामी आजारी
असल्यामुळे व दुसऱ्या वेळी काही अन्य कारणामुळे स्वामींची
व्याख्याने प्रत्यक्ष ऐकण्याचा योग पुणेकरास आला नाही हे
मोठे दुर्दैव होय!

लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक (१८५६ ते
१९२०) . भारतीय असंतोषाचे जनकत्व व " स्वातंत्र्य
हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे व तो मी मिळवणारच."
हा अमृत मंत्र यांचा प्रथम घोष करण्याचा मान
यांनी मराठी भाषेला दिला. ' थोरांचा पोवाडा
थोरांनी गावा' असा हा विवेकानंदावरला लेख त्यांच्या
एरव्ही दृष्टि आड होणाऱ्या ललित शैलीचा नमुना होय.
व्यक्तिमत्वाचा टणकपणा आणि कोमलपणा याचा हा प्रत्यय.
ज्योतिष तत्त्वज्ञान धर्म देश इ. वर सारख्याच
सामर्थ्याने हक्क सांगणारा हा मराठी भारतीय आपल्या
थोर वंगबंधूच्या मृत्यूवर किती आत्मीयतेने लिहितो ते
पाहण्यासारखे आहे. टिळकांच्या लेखन रीतीने नव्हे;
पण व्यक्तिमत्वाने महाराष्ट्राची पुढची लेखक मंडळी
घडवली.

" मराठी अस्मिता" मधुकर केचे १९६४ महाराष्ट्र
प्रकाशन अमरावती

Please send corrections to sanskrit@cheerful.com
Last updated June 13, 1999